

УДК 339.92

Хімяк О.М., к.іст.наук, доцент ©
НУ «Львівська політехніка»

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПАРАДИГМИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МІСЦЕ УКРАЇНИ В СВІТОВОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ.

Статтю присвячено дослідженню сучасних міжнародних відносин як арени міжцивілізаційної взаємодії та місця України в цьому просторі.

Ключові слова: міжнародні відносини, цивілізації, цивілізаційна парадигма, культура.

Вступ. На сьогодні, з врахуванням більшості сучасних концепцій склалося розуміння "цивілізації" у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні цивілізацію розглядають як стійку соціокультурну спільність (культурно-історичний тип) людей і країн, як синонім культури або конфесійного світу (християнського, мусульманського тощо). У вузькому значенні цивілізація як суперетнос (за Л. Гумільовим) – це народи, консолідовані певною духовною спорідненістю, психологічною схожістю і взаємними симпатіями (компліментарністю). Узагальнення різних концепцій приводить до висновку, що основним фактором утворення цивілізації є рельєфно визначена територія спільного проживання населення, об'єднаного культурно-ментальною спорідненістю утворюючих його націй.

Зміст поняття "цивілізація" значною мірою визначається тим, як воно співвідноситься з поняттям "культура". В історії суспільної думки існує декілька основних підходів до проблеми співвіднесення понять "культура" і "цивілізація": По-перше, це фактичне отождоження культури і цивілізації (Ф. Гізо, Т. Бокль). Цивілізація розглядалася як уся сукупність культурних надбань людства. По друге, це розуміння цивілізації як прояву культури. М. Данилевський, А. Тойнбі розглядали історію людства як іаку, що складається з декількох територіально локалізованих (відокремлених одна від одної) цивілізацій, що в своєму існуванні проходять певні етапи культурного розвитку. На відміну від них такі дослідники, як Л. Морган та інші вважали, що цивілізація являє собою сукупність результатів культурного розвитку, притаманних певному етапу історії людства.

Третій підхід базувався на фактичному протиставленні культури та цивілізації (О. Шпенглер, М. Бердяєв). Цивілізація розумілася як кінцева стадія культурного розвитку, яка знаменує собою загибель культури як творчого процесу. Якщо на початку культурного процесу панує дух життєвої творчості, то на його останній стадії залишається лише результат цієї творчості, втілення у сукупності матеріальних засобів існування, яка не має нічого спільного зі справжньою культурою. З усіх наведених підходів найбільш привабливо виглядає другий, оскільки він дозволяє відрізнити цивілізацію від культури;

підкреслює спорідненість цивілізації і культури. Проте і два інші підходи відбивають певні суттєві риси цивілізації: перший - спорідненість цивілізації і культури; третій - неможливість звести цивілізацію до культури.

Підхід до аналізу цивілізацій спирався на фундаментальні концепції, створені засновниками соціології – Е.Дюркгеймом, М.Вебером, деякою мірою К.Марксом.

Як відомо, теорія формацій у найбільш загальному вигляді була оформлена К.Марксом як узагальнення історичного досвіду країн Європи. У той же час ним розроблялась ідея полілінійності, наявності різних шляхів розвитку людства. Аналізуючи форми, які передували капіталістичному виробництву, він розглядав як паралельні азійський, античний та германський способи виробництва, виокремлюючи суспільства східного та західного типів. На погляд К.Маркса, капіталізму передують три форми: азійська, антична, германська. Кожна з них являє собою самостійну форму переходу до державності.

Ф.Енгельс у праці "Анти-Дюринг" писав про два шляхи становлення держави – східний та західний.

У радянській історіографії домінував формаційний редукціонізм – вульгаризована офіційна інтерпретація марксизму. Формаційному підходу були притаманні монолінійність, універсальна модель історії людства, фрозглядались у формаційних характеристиках, тобто аналізі засобу виробництва, співвідношення базису та надбудови.

Під базисом розумівся засіб виробництва. Надбудова – це політика, релігія, мистецтво, мораль. Вони розглядались як вторинні щодо надбудови. Критики цієї тези звертали увагу на те, що зміни у надбудові відбуваються раніше, ніж у базисі. Зокрема, ренесанс передуює розвитку капіталістичних відносин, Просвітництво – Великій французькій революції. Спочатку була висунута теорія наукового соціалізму, а потім розпочалось її втілення у жаталізм, занадто спрощений підхід. Це, зокрема, знайшло відображення в схемі п'яти суспільно-економічних формацій. Тому його не можна вважати прийнятним як універсальний метод аналізу історичного процесу. На це звертали увагу навіть деякі представники радянської історичної науки. Зокрема, ще в 1925-1931 рр. відбулась дискусія з азійського способу виробництва, яка відновлюється в роки відлиги, у 60-х рр. ХХ ст. Характерно, що в цих дискусіях брали участь перш за все сходознавці.

В Росії одним з засновників цивілізаційного підходу до історичного процесу став російський вчений, історик, біолог, соціолог Н.Я.Данілевський, автор книги "Росія та Європа", який вважав, що головні суб'єкти історичного процесу – не держави або нації, а культурно-релігійні спільноти (культурно-історичні типи) і підкреслював принципові цивілізаційні розбіжності Росії та Європи. Головне завдання зовнішньої політики Росії – розвиток "слов'янського культурно-історичного типу". Пізніше цей принцип – зона впливу однієї цивілізації – здобуває назву "великого простору". Ці принципи розвивали

К.Н.Леонтьев, О.Шпенглер, П.Н.Савицький, Л.Н.Гумільов, А.Тойнбі (див. Додаток 1).

Матеріалістичний підхід до дослідження цивілізацій був представлений французькою школою Анналів, яка сформувалась навколо журналу "Аннали економічної та соціальної історії", заснованого в 1929 р. М.Блоком та Л.Февром. Найвищими досягненнями є праці Ф.Броделя, зокрема "Середземномор'я та сучасний світ в епоху Філіпа II", "Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV-XVIII ст.", де дано опис регіональної економіки як мережі відносин, висловлений погляд про те, що матеріальна основа, економічна історія визначає розвиток суспільств. Ф.Бродель вважає, що відносини людей в процесі виробництва визначаються її економічною та соціальною історією.

Цивілізація визначається як цілісна історична система, яка утворюється із сукупності взаємодії соціальної, економічної, політичної та культурно-психологічної підсистем. Вона є взаємозв'язком низки факторів, які створюють великомасштабну взаємодію різних елементів. Соціальна (біосоціальна) підсистема об'єднує все, що має відношення до існування людей, засобу життя, відтворенню населення. Економічна підсистема включає виробництво, обмін, регулювання економіки, техніку, систему комунікацій. Культурно-психологічна підсистема включає всі вияви духовного життя – цінності, норми, знаково-комунікаційні системи, які забезпечують взаємодію людей.

Сьогодні цивілізації мають надетнічний і, навіть, дедалі більше надрелігійний характер та виходячи із сучасних мегатрендів перерозподілу світового порядку суспільного розвитку, сьогодні можна визначити за географічно-континентальними та культурно-ментальними критеріями.

Для того, щоб усвідомити місце України в системі світової цивілізації, скористаємось концепцією «історичної цивілізації» і схемою, що була вироблена завдяки розробкам О. Шпенглера і А. Тойнбі. Сьогодні на планеті сформувались чотири основні цивілізаційні світи: Китайсько-Далекосхідний, Індійсько-Південноазійський, Мусульмансько-Афразійський та найбільший і дуже неоднорідний Макрохристиянський. Залежно від багатьох обставин, насамперед міри консолідованості, ці світи можуть відповідати одній або декільком цивілізаціям. Макрохристиянський світ поділяється на три цивілізаційні складові: центральну - Західноєвропейсько-Північноамериканську (Західну) з Австралією та деякими іншими територіями, а також дві периферійні щодо неї: Латиноамериканську і Православно-Східнослов'янську. Дві останні цивілізаційні спільноти мають зі Заходом спільне коріння і впродовж останніх п'яти століть розвивалися під його вирішальним впливом. Але процеси, що відбувалися на Заході та в двох зазначених цивілізаційних регіонах, нерідко мали майже протилежну спрямованість.

Яким же чином охарактеризувати цивілізаційну приналежність України? Це є непросте завдання. Протягом століть Україна не мала власної держави та національно-державної традиції, на основі яких визначила б цивілізаційний зміст. Саме тому у науковій літературі можна зустріти суперечливі думки щодо

цього. Поширеними є такі погляди на цивілізаційну приналежність України: 1) вона належить до Західної цивілізації; 2) вона є самобутньою цивілізацією; 3) частина її належить до Західної, а частина - до Православно-Східнослов'янської цивілізації; 4) вона належить до Російської цивілізації (імперська ідея Російської цивілізації виникла серед деяких російських вчених та політиків).

Аналіз різноманітних характеристик цивілізації стосовно України дає підстави заперечити перераховані точки зору. Базуючись на концепції, запропонованій А. Тойнбі, науковці доходять висновку, що наша держава є органічною частиною Макрохристиянського світу, а в його межах разом з Росією та Білорусією - Православно-Східнослов'янської цивілізації, водночас залишаючись її окремою субцивілізацією, яка одержує назву Західно-Православна субцивілізація. Отже, відповідно до концепції А. Тойнбі, Україна належить до Західно-Православної субцивілізації Православно-Східнослов'янської цивілізації Макрохристиянського цивілізаційного світу.

Окрім концепції «історичної цивілізації» у науковому обігу широко використовується інша концепція, автором якої є американський соціолог Даніел Белл.

Виходячи з його концепції, в суспільствознавстві утверджується поділ цивілізацій на такі види: 1) доіндустріальна (аграрна); 2) індустріальна; 3) постіндустріальна. Така класифікація дає можливість зарахувати Україну до індустріальної цивілізації і усвідомити насамперед свої завдання в економічній сфері.

Отже, Україна є державою, яка має власну цивілізаційну природу і власні інтереси, котрі далеко не завжди відповідають західним проектам щодо місця нашої держави в світі. Усвідомлення Україною свого цивілізаційного статусу має сприяти виробленню нею оптимальної моделі соціально-економічного розвитку і чіткій орієнтації у системі міжнародних зв'язків. Розробка цивілізаційної проблематики має не лише теоретичне, але й практичне, економічне значення.

Українська держава, як і будь-яка інша, не може успішно розвиватися, спираючись на розуміння лише власних інтересів, ігноруючи геополітичний контекст і тенденції розвитку світової цивілізації. Усвідомлення Україною власних інтересів є невіддільним від того, як світова громадськість ставиться до України і яким вона бачить її місце у світі. Визначення геополітичних інтересів нашої держави потребує врахування як усієї системи глобальних зацікавлень різних країн, так і фактичного розкладу сил — економічних, політичних, військових, ідеологічних — в своєму регіоні (особливо це стосується близького оточення України).

Визначення національних інтересів України й активізація її зовнішньополітичних зусиль відбувається перш за все на двох рівнях: глобальному і субрегіональному.

На глобальному рівні можливості України стали вкрай обмеженими після того, як вона позбулася ядерної зброї та значно скоротила свій військовий потенціал, не компенсувавши цих втрат економічними здобутками. На цьому

рівні Україна є об'єктом тиску з боку глобальних силових потуг: США, Європейської спільноти, міжнародних фінансових структур, Росії.

Глобальні сили мають певні інтереси в Україні, можливість реалізації цих інтересів визначається взаємодією глобальних сил та здатністю України бути суб'єктом геополітики. Зниження якості України як суб'єкта зменшує її можливості чинити опір, і навпаки. Істина поки що полягає в тому, що коли країна падає в прірву, це не зачіпає нічийх інтересів, але коли вона робить хоч малий крок, щоб підвищити власний статус, це неодмінно посилює зовнішній тиск на неї (прикладом останнього є нещодавні події навколо будівництва в АЕС Ірані, танкового контракту з Пакистаном тощо). Навіть будучи ослабленою, Україна може зберігати певний гео-політичний статус суб'єкта, якщо вдало балансуватиме на суперечностях між інтересами світових потуг. Однак політика такого балансування — це політика лише тактична. Україна неодмінно програє як суб'єкт, коли глобальні потуги порозуміються між собою в українському питанні. Реально посилити свої позиції на глобальному рівні Україна може шляхом структурної модернізації свого економічного потенціалу та масштабної цілеспрямованої експансії в Південно-Східному напрямку. Сприятиме цьому також інтегрування в європейські структури, посилення стратегічного співробітництва з США, розвиток рівноправного партнерства з РФ.

На субрегіональному рівні (в просторі найближчого оточення) Україна є великою (за розмірами та чисельністю населення) державою зі значним потенціалом. Як спадкоємниця частини функцій СРСР в Центральній і Південно-Східній Європі та в Чорноморському регіоні, Україна має відігравати тут значну роль в організації нової світової системи порядку. Для неї життєво важливим є залагодження конфліктних ситуацій на Балканах, в Придністров'ї та Кавказькому регіоні, формування моделей рівноправного партнерства з Польщею, Туреччиною, Росією як потужними регіональними сусідами.

Україна, що, по суті, знаходиться на стику кількох сучасних цивілізацій, при своєму розумовому потенціалі має знайти форму діалогу між ними, від якого виграє як вона, так і самі цивілізації, що спілкуються. Здається, від цього сьогодні залежить загальна геополітична та гео економічна ситуація на євразійському континенті і, навіть, у світі [2]. При цьому слід зазначити, що на процес інтеграції суттєвий вплив має подвійна мораль Заходу. В межах своєї цивілізації Заходом забезпечуються необхідні умови стійкості та економічного зростання, тобто застосовуються методи державного регулювання, які корегують рефлексивність зворотнього зв'язку і забезпечують соціальний порядок. Стосовно периферії світового господарства розвинуті країни заохочують дію конкуренції на рівні ринкового фундаменталізму, тобто поширення суто ринкових принципів поведінки на всі елементи суспільного життя, ігноруючи соціальні, морально-етичні і духовні цінності [1, с.20]. У цивілізаційному просторі ХХІ століття зростає значення цивілізаційної спільності і міжцивілізаційних розбіжностей; посилюється диференціація економічного та військово-політичного потенціалу окремих локальних

цивілізацій, нарощується потенціал партнерства локальних цивілізацій, формується новий тип відносин між ними [13, с.45]. Країни-лідери – США, Росія, європейські країни, Японія, Китай представляють різні цивілізації. З восьми найбільш населених країн світу на сьогоднішній день всі належать до різних цивілізацій. Якщо ж розглянути сім найбільш економічно розвинутих країн, то вони належать до п'яти різних цивілізацій. Перехід до багатополюсного світу в сучасних умовах за наявності теперішньої домінанти – США, а також низки потенційних центрів тяжіння різної політичної, економічної, військової ваги, очевидно можливий лише через системну інтеграцію континентальних та трансконтинентальних державних угруповань. Іншими словами, жодна з країн сучасного світу (за винятком США) не може отримати статус світової держави, не виступаючи складовою певного інтегрованого цивілізаційного утворення. Це стосується як України, так і інших європейських країн, Росії, Китаю, держав ісламського світу. Сьогодні склалася ситуація в якій світ, бачить в чому сприймаючи західні економічні стандарти життя, все ж не уніфікується і надалі зберігає етноконфесійні, цивілізаційні і – виділено окремо – соціоекономічні відмінності [5, с.73-75].

Численні моделі нової цивілізації породжують і численні її назви - постіндустріальне суспільство, суспільство третьої хвилі, технотронне, споживацьке, трансформаційне тощо

Україна залишається об'єктом геоекономічної експансії Росії, США, Євросоюзу, можливо в майбутньому ще й Китаю, а разом з Росією є об'єктом геокультурної експансії США та Європи. При цьому вітчизняна еліта розглядає цю експансію в геополітичному фокусі, тобто вона навіть не розуміє, як саме її завойовують. В мовному аспекті частина національної еліти намагається українізувати та англізувати країну. Демократичні принципи, які намагається прищепити Європа та США, вихолощуються правлячою верхівкою.

Українська еліта неоднорідна за регіональною орієнтацією та має протиріччя на субрегіональному рівні. Якщо для найпотужніших світових країн та Євросоюзу регіональна політика – це політика інфраструктурної або культурної експансії, то для решти — це політика регіонального підпорядкування. Регіональний вибір України це не вибір експансії, а вибір регіональної підпорядкованості: євразійської, панєвропейської чи проамериканської.

Розглянувши цивілізаційну ситуацію навколо України, можна зробити висновок, що ключовим є визнання її поліетнічності та полікультурності. Оскільки Україна не знаходиться в епіцентрі жодної з цивілізацій, то відповідно вона не може повністю належати до жодній з них. Інша справа, що Україна розташована в напівпериферії слов'яно-православної цивілізації, в периферійній зоні західної(західноєвропейської) і у віддаленій зоні периферії ісламської цивілізації. Тому логічно зробити висновок, що спорідненість з слов'яно-православною та західною цивілізацією більша, ніж з ісламської, а якщо взяти до уваги недалеке минуле і ступінь залежності від Росії, стає

повністю зрозумілим, чому значна частина території України тяжіє до слов'яно-православної цивілізації.

Україна ідентифікує себе насамперед як європейська держава. Це визначено її історичним минулим, географічним становищем, її належністю до культурних традицій європейської цивілізації, демографічним складом населення, можливостями економічних зв'язків з країнами Європи. Але Україна стикається з труднощами, що випливають з її невизначеного стану держави, яка поступово виходить із сфери євразійських впливів, але яка ще не увійшла повноцінним членом у коло європейських країн. Зовнішньополітична активність України тут обмежена необхідністю балансування між інтересами Росії та Заходу, що в багатьох випадках призводить до тупикових ситуацій [12].

Щодо перспектив розвитку країни, то Україна — це держава, розділена на Західну Україну (переважно уніатську, націоналістичну, про-західну) і Східну Україну (переважно православну, російськомовну і про-російську). Україну можна назвати моделлю співіснування різних етнічних груп і цивілізацій.

З точки зору цивілізаційного фактору, Україна займає унікальну позицію, вона є свого роду містком між західним, православним та мусульманським світом. З точки зору глобального розподілу сил, Україна також має унікальну позицію для забезпечення ефективної рівноваги сил в Євразії.

Висновок. Отже, усвідомлення Україною свого цивілізаційного статусу має сприяти як виробленню нею оптимальної моделі соціально-економічного розвитку, так і правильній орієнтації у системі міжнародних зв'язків. Ідентичними у своїй основі.

В разі, коли людина й суспільство цілковито цивілізаційно самовизначились, вони просто втрачають більшість спонук до агресивної та войовничої поведінки. Таким чином, утворюється культурно й політично затишний соціальний світ — внутрішньо мирний і зовнішньо толерантний. Причиною конфліктів може стати лише спроба представників однієї цивілізації подолати власні культурні межі й нав'язати свої цінності представникам інших цивілізацій. Однак подібна спроба є заздалегідь провальною. Такий провал ми нині спостерігаємо в процесі західноцентричної глобалізації, що не лише не уніфікувала людство, але й спровокувала міжцивілізаційні конфлікти, які не закладено в природі самих цивілізацій, котрим властиво індіферентно співіснувати. Більшість суспільних конфліктів спричиняються пошуком ідентичності, пошуком самого себе. В разі, коли така ідентичність знайдена і цілковито захищена, причини для конфронтаційної та агресивної поведінки втрачаються. Оскільки ж цивілізаційна ідентичність є найвищою формою ідентичності, то й утвердження в ній робить найбільший внесок у справу глобального миру.

Література

1. Андрійчук В. Поїзд уже пішов?: Глобалізація й Україна: надії та острахи // Політика і час. – 2002. – №8. – С.16-25.

2. Белорус О.Г., Пахомов Ю.М., и др. Глобальное конкурентное пространство – К.: КНЕУ, 2008. – 720 с.
3. Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. – К.: Знання України, 2002.
4. Головченко В. “Дракон у тумані”: геополітичний виклик Пекіна і відповідь Вашингтона // Людина і політика.– 2004.–№3.
5. Кармазіна М. Глобалізація: місце і роль суб’єктів та об’єктів процесу // Людина і політика. – 2003. – С.73-81.
- 6.Коппель О.А. Проблема взаємодії цивілізацій і характер її впливу на міжнародні відносини // Вісн. Киев. ун-та. – Сер. Міжнародні відносини. – 2002. – № 21-24.
7. Коппель О.А. Україна в контексті світових цивілізацій // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 32. – Ч.1.
- 8.Кузьменко В.А., Романчук О.К. На порозі надцивілізації: роздуми про майбутнє. – Львів, 1991.
9. Моисеева Л.А. История цивилизаций. – Ростов/н Д.: Феникс, 2000.
10. Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна Українська геополітика: навч. посібник. -К.: Либідь, 2003.
11. Павленко Ю.В. Глобальні протиріччя та цивілізаційна природа України. Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій. Матеріали науково-практ. конф 23.05.2003. – К.: Нац. акад. упр. – К., 2003. – 329с.
13. Парахонський Б.О. Місце та роль України в сучасному геополітичному просторі // Стратегічна панорама № 1-2, 1998
14. Пасинчук К. Європа і Близький Схід: міжцивілізаційні відносини і міжнародна безпека // Політика і час. – 2006. - №3. – С.40 – 48.
15. Фесенко М. Міраж “золотого століття”. Трансформація системи міжнародних відносин і формування нової конфігурації світу // Політика і час. – 2006. - №3. – С.19-25.
16. Цивилизационная структура современного мира: В 3-х т. Т. 2. Макрохристианский мир в эпоху глобализации / Ю.М.Пахомов, Ю.В. Павленко, и др. – К.: Наук. думка, 2007. – 691 с.

Summary

This article is dedicated to the study of contemporary international relations as an arena of interaction between civilizations and Ukraine's place in this space.

Key words: *international relations, civilization, civilization paradigm, culture*